

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1905–1914 РР.): БЮРОКРАТИЧНІ ПРАКТИКИ ПРОТИ ЄВРЕЙСЬКОГО ПРОЕКТУ

Михайло ГАУХМАН

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)
mihailo-gauhman@ukr.net

Початок “епохи націоналізму”, що для Центрально-Східної Європи припав на середину XIX ст., позначився появою інтелектуалів, які вбачали своє призначення в модернізації народних мас, осмислених інтелектуалами як “своя” національна спільнота. Горизонт інтелектуалів “довгого XIX століття” (1789–1914 рр.) охоплював набір маркерів традиційних і модерних ідентичностей. Присвоєння життєвого досвіду, обмеженого цим горизонтом, полягало у виборі ідентичності – конструюванні традиційних/домодерних (станових, підданських, етнічних, конфесійних) і деструкції модерних (класових, національних) тожсамостей (ідентичностей).

На світанку “епохи націоналізму” – коли вибір тожсамостей був справою виключно інтелектуалів і/або бюрократів – виразний приклад подібного вибору ідентичностей являла собою Правобережна Україна на початку XX ст. У цьому регіоні відбувалася деструкція традиційних ідентичностей: слов'янської православної, польської шляхетської та єврейської етноконфесійної. Замість них конструювалися модерні національні тожсамості: російська, українська, польська та єврейська – що поширювалися серед народних мас у процесі реалізації відповідних національних проектів. Проекти масового націотворення сформувалися після 17 жовтня 1905 р., коли побачив світ Маніфест про “дарування” громадських прав і свобод російським підданам. Національні проекти виникали в Російській імперії й до 1905 р., але не набували масового

характеру, обмежуючись “націоналізацією” слітарних груп. Починаючи із 1905 р., у Російській імперії виникло громадянське суспільство – простір між адміністративно-бюрократичної системою й повсякденним життям народних мас, що переживали процеси трансформації традиційного способу життя в умовах становлення індустріального виробництва. Звісно, російська бюрократія не відсторонювалася від громадянського суспільства, а втручалася в процеси націотворення як один з агентів російського проекту та протидіяла реалізації інших національних проектів.

Теоретичну базу нашого дослідження становить теорія соціального конструктивізму, з точки зору якої соціальна ідентичність є первинною щодо соціальної спільноти, конструйованої в процесі ідентифікації¹. Теорію соціального конструктивізму для дослідження процесів націотворення застосував Б. Андерсон, створивши “конструктивістську” концепцію нації. Нація, згідно з концепцією Б. Андерсона, подібно до інших великих соціальних груп, є “уявленою спільнотою”, що твориться національною елітою, бюрократами й/або інтелектуалами-націоналістами². Концепція “національних проектів”, застосована в нашому дослідженні, є конкретизацією в історичній науці “конструктивістської” концепції нації. Концепт “національний проект” як позначення теоретичної й практичної діяльності національних еліт у процесах націотворення в історіографії історії Російської імперії використовували Р. Шпорлюк та О. Міллер³.

Вищезгадані праці описують процеси націотворення в епохи “довгого ХІХ століття” (1789–1914 рр.) й “короткого ХХ століття” (1914–1991 рр.) в окремих країнах Центрально-Східної Європи. Однак для історичної науки важливо відтворити специфіку соціальних процесів в окремих регіонах і в окремі часові періоди, що дозволяє як перевірити “великі теорії” на конкретних прикладах, так і доповнити їх новими елементами. Поза увагою наших попередників залишилися питання про ефективність процесів націотворення й національної політики в “епоху націоналізму”, що ми й спробуємо дослідити на матеріалі Правобережної України на прикладі масового єврейського націотворення й російської політики щодо єврейського питання.

Метою нашої статті є встановлення ефективності модерного єврейського націотворення й діяльності регіональної бюрократії Правобережної України

стосовно нього в роки Першої російської революції (1905–1907 рр.) й пореволюційний час (1907–1914 рр.). Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі завдання: 1) визначити концепцію “національних проектів” для дослідження процесів націотворення в Російській імперії на початку ХХ ст.; 2) схарактеризувати єврейський національний проект у Російській імперії на матеріалах Правобережної України; 3) з’ясувати, які бюрократичні практики були спрямовані на протидію єврейському проекту на Правобережній Україні.

Під “національним проектом” ми розуміємо діяльність національної еліти із трансляції модерних дискурсів серед певної етноконфесійної й/або етносоціальної групи. Керівною стратегією національного проекту є спрямованість його агентів на конструювання нації за єдиною моделлю. Класифікацію націй здійснив Е. Сміт, котрий виділяв типи “ієрархічної нації”, “республіканської нації” й “нації, заснованої на заповіті”, а також поєднання різних типів⁴. Відповідно до цього, ми визначаємо такі моделі конструювання нації, що могли поєднуватися: 1) “Ієрархічна нація” (передбачає соціальну й культурну дистанцію між національною елітою й народними масами); 2) “Республіканська нація” (передбачає відсутність соціальної й культурної дистанції між елітою й масою); 3) “Клерикальна нація” (передбачає участь духівництва в процесах націотворення); 4) “Секулярна нація” (передбачає виключення духівництва із громадського життя).

Для вивчення періоду масового націотворення 1905–1914 рр. не цілком придатне визначення “національного проекту”, сформульоване в дослідженні Н. Попової про український національний проект під час правління Олександра II (1855–1881 рр.): “Термін ‘національний проект’ є робочою дефініцією, що відображає погляди інтелігенції стосовно ідеального майбутнього української нації”⁵. Процеси націотворення в Російській імперії на початку ХХ ст. охоплювали не тільки елітні групи, інтелігенцію й бюрократію, а й народні маси. Отже, поняття “національний проект” для масового націотворення включає не лише теоретичну, а й практичну діяльність національної еліти, спрямовану на залучення мас до національного проекту.

Горизонтальному соціальному поділу національної спільноти на національну еліту (“вже нація”) й народні маси (“ще не нація”) відповідає “горизонтальна структура” національного проекту, що мала два рівні, утворені дискурсивними й соціальними практиками націотворення:

I. *Національна дискурсивна формація*, або дискурсивна формація нації, утворена перетином модерних дискурсів, які циркулювали серед національної еліти – агента національного проекту. Дискурсом називають, за Ю. Габермасом, простір комунікації, учасники якої прагнуть досягти універсального консенсусу щодо певної групи висловлювань⁶. Дискурсивна формація – це система правил існування висловлювань⁷, що визначає відносини між окремими висловлюваннями, відносини між групами висловлювань й відносини між висловлюваннями чи групами висловлювань і недискурсивною реальністю – соціальними практиками, політичними інститутами, економічними процесами тощо⁸. Національна дискурсивна формація є поєднанням когнітивного (група висловлювань щодо певної нації) й комунікативного (національна громадськість як канал комунікації) компонентів дискурсу⁹. Причому в соціально-політичних процесах у дискурсивній події перетинаються різні дискурси. Цілісність дискурсивної формації забезпечує єдина дискурсивна стратегія, присутня в усіх дискурсивних подіях¹⁰. Такою стратегією є орієнтація національної громадськості на конструювання нації за певною моделлю.

II. *Національні практики*, або практики націотворення – інституціоналізація процесів націотворення в соціальних практиках, де відбувається трансляція модерних дискурсів від агентів до адресатів національного проекту, «обто від національної еліти до народних мас. Під «соціальними практиками» розуміємо систему повсякденних невідрефлексованих дій, спрямованих на відтворення соціальних відносин¹¹. Поняття «національної практики» запозичено з концепції «оформленого світу» («figured world») Г. Тінг¹². Поняття «національні інституційні практики» («national institutional practices») авторка впроваджує для позначення процесу «каналізації» дискурсу нації в сфері повсякденного життя членів нації¹³.

Сенсом діяльності агентів національного проекту було поширення модерних дискурсів серед адресатів проекту, що уможлиблювалося взаємодією національної еліти й народних мас. Визначення поняття «сене» дав Ж. Дерріда: сене являє собою процес циркуляції «читання–письма»¹⁴. Отже, сене національного проекту полягав в існуванні зв'язку між національною дискурсивною формацією й національними практиками. Такий зв'язок забезпечував постійність процесу «читання–письма»

модерних дискурсів. Ефективність процесів націотворення залежала від налагодження агентами проекту з адресатами проекту таких відносин, які забезпечили б взаємодію між національною елітою як “письменниками” модерних дискурсів і народними масами як їхніми “читальниками”. Якщо національна політика була спрямована на протидію національному проекту, то ефективність такої політики визначалася здатністю влади позбавити сенсу проект масового націотворення, заблокувавши способи взаємодії національної еліти й народних мас недержавної нації.

Для характеристики національного проекту доцільно розглядати його як цілісне утворення з точки зору чотирьох груп дискурсивних і соціальних відносин, до котрих він входить, а саме: 1) “*внутрішні відносини*” національного проекту – відносини між проектом і його агентами (характеристика національної еліти й політичних інститутів, утворених елітними групами); 2) “*зовнішні відносини*” національного проекту – відносини між проектом і агентами інших проектів (відносини із загальноросійською опозицією й/або іншими національними проектами); 3) *відносини національного проекту з російською владою*, що характеризують взаємну оцінку й/або взаємодію проекту з адміністративно-поліційним апаратом; 4) *відносини національного проекту з народними масами* (характеристика способів взаємодії між національною елітою та спільнотою, що “націоналізується” зусиллями еліти).

З’ясування перспектив характеристики проекту залежить від завдань конкретного дослідження. Оскільки в даній статті російську політику щодо єврейського проекту висвітлюємо окремо, *відносини єврейського проекту з російською владою* в рамках опису самого проекту не буде розглянуто.

“Внутрішні відносини” єврейського проекту характеризувалися особливостями формування агентів проекту. Єврейська еліта утворювалася як представниками буржуазії, так і людьми з народних мас, що після здобуття російської освіти або завдяки самоосвіті посідали провідні позиції в громадському житті. Наприклад, Київське відділення “Товариства поширення просвіти між євреями в Росії” було засновано групою єврейських інтелектуалів і комерсантів, які належали до елітарних прошарків російського суспільства¹⁵. Натомість більш “демократичним” і молодшим за віком був склад комітетів єврейських партій. Так, Житомирський комітет Бунду

1911 р. складався як з інтелігентів і службовців, так і з працівників: двох лікарів, двох банківських клерків, помічника аптекаря та трьох ремісників. Причому всім активістам було до тридцяти років, а очолював комітет двадцятиоднорічний чоботар, що вперше потрапив під нагляд політичної поліції ще в сімнадцять років¹⁶.

Кишинівський погром квітня 1903 р. й погроми жовтня 1905 р. показали, що російська влада їм потурала. Отже, єврейським політикам довелося очолити процес політичної організації єврейства для боротьби проти самодержавного режиму, який підтримував чинність “виключного законодавства”, що накладало на євреїв правові обмеження, і сприяв погромам¹⁷. Причому політична організація російських євреїв мала бути автономною від російського “визвольного руху”, бо для уряду й російського суспільства “єврейське питання” було лише однією з численних проблем тогочасної соціальної дійсності, а тому єврейська громадськість повинна була спиратися лише на себе й народні маси: “Ви [єврейські політики. – М. Г.] в Росії безсилі; ви не можете досягнути рівноправності, бо не знаєте, яким шляхом її виборювати, – заявив 1905 р. сіоніст В. Жаботинський. – ... Єдине щире слово, яке ми можемо сказати єврейському народу, – це ‘зберись і вирішуй сам свою долю’”¹⁸.

Єврейська громадськість поділялася на прихильників трьох стратегій єврейського проекту, які були визначені істориком і ліберальним націоналістом С. Дубновим: “асиміляторської”, “автономістської” й сіоністської¹⁹. Ці три групи організаційно оформилися напередодні й під час Першої російської революції.

“Асиміляторську” стратегію підтримували буржуазні прошарки єврейського населення Правобережної України, що відкидали революційні ідеї Бунду й соціал-сіоністських партій²⁰. “Асимілятори” прагнули акультурації російського єврейства, тобто здобуття євреями сучасної російської освіти й засвоєння ними здобутків російської культури. Процес акультурації був шляхом масової соціокультурної модернізації російського єврейства. Наймення “асиміляторів” було дане “автономістами” й сіоністами як негативне позначення зрадників єврейського народу, що нібито виступали за асиміляцію євреїв²¹. Однак т. зв. “асимілятори” насправді не прагнули асиміляції євреїв, а були носіями ідентичності “російського єврея”,

представника єврейської етнокультурної спільноти й члена російської громадськості²².

“Асиміляторську” стратегію на Правобережжі представляли Київське відділення “Товариства поширення просвіти поміж євреями в Росії”, створене 1903 р., і “Союз для досягнення рівноправності євреїв у Росії”, заснований у березні 1905 р. у Вільно як, так би мовити, єврейська складова російського “визвольного руху”²³.

“Автономістська” стратегія спиралася на концепцію “культурно-історичної (духовної) нації” ліберального політика й історика-позитивіста С. Дубнова. Єврейська нація, з точки зору С. Дубнова, була духовною, а не політичною: євреям притаманна культурна самобутність, вища за громадянську належність і політичну лояльність. Багатовікове діаспорне існування єврейства довело його спроможність зберігати себе як окрему націю. Російське єврейство, згідно із С. Дубновим, повинно було отримати екстериторіальну національно-персональну автономію, тобто право на самобутнє національне життя незалежно від території проживання²⁴.

“Автономістську” стратегію представляла провідна єврейська партія – “Загальний єврейський робітничий союз Литви, Польщі та Росії” (далі – Бунд), що поєднала “автономістську” концепцію єврейської нації С. Дубнова із соціалістичними ідеями. Бунд виник 1897 р. на першому партійному з’їзді у Вільно, де об’єдналися єврейські робітничі гуртки Литви й Білорусі. Віхою в розвитку Бунду став Кишинівський погром. Реакцією Бунду на цей погром було, по-перше, внесення до партійної програми на п’ятому з’їзді положення про екстериторіальну національно-персональну автономію російського єврейства, по-друге, розрив із Російською соціал-демократичною робітничою партією (РСДРП), по-третє, поширення діяльності партії на всі губернії “смути осілости” включно із Правобережжям²⁵.

Суперниками “асиміляторів” і “автономістів” були сіоністи. 1897 р. на першому сіоністському конгресі в Базелі (Швейцарія) була утворена Всесвітня сіоністська організація (далі – ВСО), очолена Т. Герцлем. 1898 р. в Києві було засновано один із центрів російського відділення ВСО – “Фінансове бюро” на чолі з лікарем М.-Е. Мандельштамом²⁶.

Активізація сіонізму в Російській імперії після Кишинівського погрому викликала протидію з боку уряду. 24 червня 1903 р. Департамент поліції

Міністерства внутрішніх справ видав циркуляр про заборону діяльності ВСО. Переслідування сіонізму пояснювалося в циркулярі тим, що сучасні сіоністи змінили напрямок своєї діяльності: замість того, щоб спрямовувати якомога більше російських євреїв у Палестину, сіоністи перетворилися на активістів єврейського національного руху, поширюючи “національні єврейські ідеї”. Таким чином, на погляд політичної поліції, сіоністи протидіяли асиміляції російського єврейства, а це суперечило меті російської політики з єврейського питання²⁷

Сіоністський рух на початку ХХ ст. утворив нове відгалуження – соціал-сіонізм, що поєднував ідеї державної організації єврейства із соціалістичними вимогами. Конференція проголосила три завдання соціал-сіоністського руху: 1) побудова соціалістичного суспільства; 2) революційна боротьба проти самодержавства; 3) розбудова єврейської держави²⁸. Спроби організації соціал-сіоністського руху під час Першої російської революції спричинили створення нових національних партій: Соціал-сіоністської робітничої партії (ССРП), Сіоністської єврейської робітничої партії (СЄРП) та Єврейської соціал-демократичної робітничої партії “Поалей-Ціон” (“Трудівники Сіону”). Партійна доктрина “Поалей-Ціон” передбачала створення єврейської соціалістичної держави в Палестині. Партійні доктрини ССРП і СЄРП являли собою поєднання сіонізму, соціалізму й автономізму. Обидві партії виступали як за національно-культурну автономію євреїв у Росії, так і за створення в майбутньому єврейської соціалістичної держави в Палестині²⁹.

“Зовнішні відносини” єврейського проекту характеризувалися відкритістю до співпраці з російським “визвольним рухом” і ворожим ставленням до російського проекту, або проекту “великого російського народу”. Російська опозиція виступала за демократизацію держави й рівноправність євреїв. Євреї брали участь у “визвольному русі” як члени загальноросійських партій, що не виключало їхньої участі в реалізації власного національного проекту. Бунд, провідна єврейська партія, був автономним утворенням у складі РСДРП, за винятком 1903–1905 рр. Співпраця Бунду із загальноросійськими партіями виразилася 1905 р. у створенні об’єднаних комітетів, наприклад, у Житомирі й Вінниці³⁰.

Виявом співпраці між єврейськими націоналістами й загальноросійськими опозиціонерами була підтримка єврейськими партіями

та єврейським населенням кандидатів від загальноросійської опозиції на виборах до Державної Думи. Так, “Союз для досягнення рівноправності євреїв у Росії” взяв участь у виборчій кампанії до Першої та Другої Думи, висунувши на Правобережжі окремий список виборщиків-євреїв і підтримуючи опозиційних виборщиків-християн³¹.

Спільним ворогом єврейського проєкту й російського “визвольного руху” були консервативно-охоронні сили, що обстоювали в громадському житті імперії постулати тріади графа С. Уварова: “православ’я, самодержавство, народність” – і відігравали роль агентів російського проєкту. До таких консервативно-охоронних сил на Правобережній Україні належали певні соціальні групи: регіональна бюрократія, російське поміщичество, монархічна громадськість і православне духівництво – та громадсько-політичні інститути: Російська православна церква і праві партії.

Російський проєкт передбачав конструювання “образу ворога” з т. зв. “інородців”, до яких на Правобережжі належали євреї та поляки. У законодавстві Російської імперії поняття “інородець” використовувалося для позначення євреїв і кочових народів Сибіру й Середньої Азії. Однак на початку ХХ ст. поняття “інородець” вживалося в монархічній публіцистиці вже на позначення всіх народів, що не належали до “великого російського народу”, а тому становили загрозу для російської держави й російської нації³². Антисемітизм був не просто одним із напрямків ксенофобії консервативно-охоронних сил, а “наріжним каменем” їхнього світогляду, бо євреїв монархісти вважали антиподами “справжніх росіян” (“истинно русских”)³³. При цьому російський антисемітизм на початку ХХ ст. набув расового характеру, хоча в популярних виданнях правих партій расове обґрунтування антисемітизму не висувалося через “академізм” і новизну расових теорій³⁴.

Прихильники самодержавства ототожнювали загальноросійську опозицію з національними рухами недержавних націй. Монархісти вважали опозиціонерів зрадниками Росії, а тому обвинувачували їх у служінні інтересам “інородців”. Місцеві консервативно-охоронні сили приписували євреям провідну роль у “визвольному русі”: євреїв ототожнювали з революціонерами й лібералами, а опозиційну пресу вважали “єврейською”³⁵. Відтак Перша російська революція й діяльність опозиції були, в уявленні агентів російського проєкту, “єврейським проєктом” знищення Росії.

Найстрашнішими виявами антисемітизму з боку агентів російського проксту були провокаційні заходи проти євреїв: від потурання чиновників єврейським погромам у жовтні 1905 р. до фабрикації урядом за ініціативи чорносотенців “справи Бейліса” (1911–1913 рр.)³⁶.

Відносини єврейського проекту з народними масами визначалися такими національними практиками: 1) використанням національної мови; 2) ставленням до юдаїзму; 3) діяльністю єврейських партій; 4) діяльністю єврейських профспілок.

Особливістю єврейського націотворення в Російській імперії була наявність не однієї, а трьох мов, що претендували на статус національної: російської, івриту та їдишу. Рідною мовою для абсолютної більшості єврейського населення Центрально-Східної Європи був їдиш. Його перетворенню на єдину національну мову заважали дві обставини. По-перше, до межі XIX–XX ст. їдиш був розмовною, а не літературною, мовою. Не існувало сучасної освіти мовою їдиш, а мовою єврейської книжної мудрості та єврейської традиційної освіти залишався класичний іврит (“давньоєврейська мова”). По-друге, їдиш був рідною мовою лише для євреїв, що походили із Центрально-Східної Європи, а тому не міг стати мовою всього світового єврейства.

Мовою сучасної освіти й міжнаціонального спілкування в Російській імперії була російська (“общерусский язык”). Єврейське населення Правобережжя вживало її в повсякденному житті ще в середині XIX ст.³⁷. Оскільки російська освіта була для євреїв єдиним способом здобути сучасну освіту, російську мову не відкидали представники жодної стратегії єврейського проекту. “Асимілятори” другої половини XIX ст. пропагували її як мову “російських євреїв”³⁸. Однак на початку XX ст. відбулася зміна позицій єврейської громадськості щодо мовного питання. Розбудова модерної єврейської нації вимагала окремої єврейської національної мови – івриту чи їдишу.

Сіоністи з ВСО були “гебраїстами”, тобто вважали єврейською національною мовою іврит. Сучасний іврит на базі класичного івриту створив наприкінці XIX ст. в Палестині сіоніст Е. Бен-Єгуда (Л.-І. Перельман)³⁹. Іврит був покликаний стати засобом об’єднання євреїв з усього світу в єдину модерну націю. “Гебраїсти” ставилися до їдишу як до мови традиційного єврейства

східноєвропейських містечок і західноєвропейських гетто, від котрої, як і від традиційного способу життя, сучасні євреї повинні були відмовитися.

Перевагу над “гебраїзмом” на початку ХХ ст. здобув “їдишизм”. Його прихильники вбачали національну мову євреїв Російської імперії в їдиш. Початок ХХ ст. відзначився поширенням сучасної літератури мовою їдиш. Її класиками стали письменники із Правобережної України: Менделе Мойхер-Сфорім (Ш. Абрамович, 1836–1917 рр.), чий найвідоміші праці були написані наприкінці ХІХ ст. в Бердичеві, і Шолом-Алейхем (Ш. Рабинович, 1859–1916 рр.), що мешкав у Києві.

“Їдишизм” був одним із положень автономізму. Бунд стояв на позиціях “їдишизму”, хоча не відкидав і російської мови. Його органами були газети, що виходили як їдишем, так і російською мовою: “Arbeiterstimme” (“Робітничий голос”), “Die Zeit” (“Час”) і “Lezte Naves” (“Останні новини”). Бундівські брошури друкувалися також і їдишем, і російською, як, наприклад, брошури, вилучені бердичівською поліцією в 1905 р.⁴⁰ Позицію Бунду в мовному питанні поділяли також соціал-сіоністські партії, чії партійні доктрини містили елементи автономізму, – ССРП і СЄРП. Перевага “їдишистів”, досягнута ними на початку ХХ ст., свідчила про набуття єврейським націотворенням масового характеру, котрий забезпечувала апеляція єврейського націоналізму до традиційного містечкового єврейства, яке розмовляло мовою їдиш.

Використання чи невикористання ортодоксального юдаїзму як практики є важливою характеристикою єврейського проекту, оскільки складовою частиною процесів модернізації є “націоналізація” релігії. Ставлення єврейських націоналістів до юдаїзму не відбилося в документах громадських організацій. Опосередкованим свідченням відходу євреїв початку ХХ ст. від ортодоксального юдаїзму був циркуляр Департаменту духовних справ Міністерства внутрішніх справ, виданий у травні 1910 р., про протидію двоєженству серед євреїв. Способом такої протидії було посилення контролю казенних рабинів (представників єврейських громад перед губернаторами) за документами чоловіків, що укладали шлюб. У циркулярі наголошувалося на необхідності перевіряти документи чоловіків з інших міст⁴¹.

Судячи із циркуляру, причиною двоєженства була зміна єврейськими чоловіками місця проживання, що того часу набуло поширення. На

нових місцях чоловіки нерідко укладали нові шлюби, не розлучаючись із дружинами, котрі залишилися мешкати на попередніх місцях проживання. Поява цього циркуляру свідчила не тільки про зростання мобільності єврейського населення Російської імперії, а й про нехтування євреями норм ортодоксального юдаїзму. Адже юдаїзм забороняє чоловікам залишати дружину без розлучення й мати декількох дружин. Такі норми, не сформульовані в П'ятикнижжі, було встановлено зібранням єврейських книжників на межі X–XI ст. Порушення цих заборон каралося *херемом* – рабинським прокляттям, що означало виключення з єврейської спільноти⁴².

Єврейська громадськість не апелювала до конфесійної ідентичності євреїв/юдеїв. Припускаємо, що єврейські націоналісти не мали потреби посилювати національну солідарність, апелюючи до релігійних символів і цінностей. Адже самотність єврейської етнокультурної спільноти сучасники не ставили під сумнів. До того ж, ортодоксальний юдаїзм в очах освічених євреїв був ознакою традиційного містечкового єврейства, від чийого способу життя вони прагнули відмовитися.

Основною практикою єврейського націотворення на Правобережній Україні початку XX ст. була діяльність політичних партій. Центром партійної роботи став один із районів Києва, Поділ, населений значною кількістю єврейських робітників і ремісників. Вони являли собою соціальну базу для революційних – як єврейських, так і загальноросійських – партій. Єврейська молодь із незаможних родин вже з 9–10 років, за спогадами начальника Київського охоронного відділення, потрапляла до революційних гуртків⁴³. Причому київські робітники-євреї, за оцінками жандармів, були налаштовані радикальніше, ніж робітники інших національностей⁴⁴.

Перша російська революція стала часом піднесення партійної роботи Бунду, провідної єврейської партії, на Правобережній Україні. Місцеві партійні комітети активізувалися одразу після “Кривавої неділі” – розстрілу мирної маніфестації петербурзьких робітників 9 січня 1905 р. Київський комітет Бунду контролював партійну роботу в губерніях Праві і Лівобережної України⁴⁵. Комітети Бунду виникли в Житомирі, Рівно й Вінниці та контролювали партійні осередки в невеличких містах і містечках Волині й Поділля⁴⁶. У Житомирі також діяли комітет ССРП і осередок “Поалей-Ціону”⁴⁷.

Бундівці з 1905 р. стикнулися із протидією з боку політичної поліції Правобережної України. Отже, перейдемо до розгляду особливостей регіональної бюрократії та структури адміністративно-поліційного апарату, що вів боротьбу проти єврейських партій і профспілок (про єврейські профспілки йтиметься нижче).

Завершуючи характеристику єврейського проекту, підіб'ємо підсумки: відсутність великої соціальної дистанції між національною елітою й народними масами та невикористання “націоналізації” юдаїзму як практики націотворення означають, що керівною стратегією єврейського проекту була побудова нації за “секулярною республіканською” моделлю.

Бюрократія на Правобережній Україні складалася переважно з росіян (“великоросів”) за походженням⁴⁸. Росіяни служили в Південно-Західному краї (офіційна назва Правобережної України) як провідники русифікації регіону, оскільки полякам після Січневого повстання (1863–1864 рр.) та свреям, котрі представляли освічене міське населення Правобережжя, було заборонено вступати на державну службу. Для забезпечення припливу росіян у Західний край, включно із Правобережжям, жалування чиновників тут із 1864 р. було на 50% вищим, ніж у центральних губерніях Росії⁴⁹. До того ж, такий порядок формування бюрократії сприяв централізації влади, бо унеможлилював появу впливової регіональної еліти, що володіла б адміністративним ресурсом.

Місцеву адміністрацію на Правобережній Україні утворювали київський генерал-губернатор і губернські правління Київської, Подільської й Волинської губерній на чолі з губернаторами. Генерал-губернатор був представником міністерства внутрішніх справ із надзвичайними повноваженнями, покликаним координувати діяльність центральних і місцевих органів влади⁵⁰. Надзвичайний характер посади генерал-губернатора спричиняв максимальну персоналізацію відповідальності чиновника перед урядом: генерал-губернатори не мали власних регіональних урядів і навіть заступників.

Посада київського, подільського й волинського генерал-губернатора була утворена 1832 р. після Листопадового повстання поляків (1830–1831 рр.) проти Російської імперії. Існування інституту генерал-губернатора на Правобережній Україні обумовлювалося російсько-польським етнополітичним протистоянням у регіоні та єврейським питанням⁵¹.

Київський генерал-губернатор відповідав перед міністром внутрішніх справ за політичну ситуацію в Південно-Західному краї. Повноваження начальника краю поширювалися на такі сфери адміністративного й громадського життя регіону, що стосувалися національного питання, а саме: 1) застосування законів щодо євреїв⁵²; 2) виборчі кампанії до Державної Думи⁵³; 3) контроль за покаранням політичних злочинців, активістів національних товариств і партій в адміністративному й судовому порядку⁵⁴. Через існування такої посади губернатори фактично виконували функції помічників начальника краю у здійсненні його повноважень, а тому самостійної ролі не відігравали.

Найвищим органом політичної поліції був Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ. Вертикаль політичної поліції на Правобережній Україні складалася з київського охоронного відділення (1903–1913 рр.), південно-західного районного охоронного відділення (1907–1913 рр.) та трьох губернських жандармських управлінь. Охоронні відділення проводили справи з політичного розшуку, а також координували такий розшук в повітах між департаментом поліції й губернськими жандармськими управлінням⁵⁵. Охранка проводила нагляд за політично неблагонадійними особами, що належали до національних партій соціал-демократичного спрямування⁵⁶. Після скасування охоронних відділень у 1913 р. їхні повноваження перейшли до жандармських управлінь⁵⁷.

Повноваження губернських жандармських управлінь у сфері національної політики були доволі широкими, а саме: 1) збір відомостей про політичні настрої місцевої громадськості (зібрані відомості доповідалися губернаторам)⁵⁸; 2) проведення розшуку, арештів і обшуків активістів національних товариств і партій (за даними охранки та із залученням повітової поліції)⁵⁹; 3) проведення агентурного спостереження за активістами національних товариств і партій (після скасування охоронних відділень)⁶⁰.

Класифікація групи практик, що бюрократія застосовувала для протидії єврейському націотворенню, аналогічна “горизонтальним рівням” національного проекту: 1) *дискурсивні практики*, спрямовані на конструювання “єврейської загрози”; 2) *адміністративні практики*, призначені для боротьби з “єврейською загрозою”.

Як агент російського проекту, бюрократія брала участь у циркуляції дискурсів “світової єврейської змови” та “єврейської революції”, які доповнювали один одного. Дискурсивні практики було здійснювано на всіх рівнях адміністративно-бюрократичного апарату – від місцевих чиновників до російсько-імператора. Провідниками конструювання “єврейської загрози” були уряд і царський двір. Так, на межі 1904–1905 рр. міністр фінансів С. Вітте надіслав Миколі II записку про сіонізм, котру на замовлення міністра склав директор Департаменту поліції О. Лопухін. У записці сіоністський рух було зображено як організацію “світового єврейства” для контролю над західним світом, що євреї нібито прагнули встановити, посилюючи кризові тенденції в європейських державах: “У продукуванні утруднень євреї діють на два фронти: з одного боку, вони прагнуть створити протидію (опозицію) спокійному розвитку європейських суспільств, – стверджувалося в записці, – з іншого боку – прагнуть впливати на плін їхнього життя шляхом захоплення найважливіших функцій і чинників суспільного життя”⁶¹. Подібні погляди були притаманні й Миколі II, принаймні, з 1905 р.: “Вірив государ і в те [окрім фінансування євреями революційного руху. – М. Г.], що існує десь той таємний єврейсько-масонський центр, який відіграє в світовій політиці велику роль”, – писав О. Спиридович, начальник охорони царського двору в 1906–1911 рр.⁶².

Дискурс “єврейської революції” набув серед бюрократії більшого поширення, ніж дискурс “світової єврейської змови”, бо підтверджувався в очах чиновників соціальною тенденцією – участю єврейської молоді в революційному русі. Так, станом на 1 січня 1905 р., євреї становили 35,8% осіб, що здійснили злочини проти держави, 43,8% осіб, засуджених за влаштування робітничих страйків, та 48,5% політично неблагонадійних осіб у Російській імперії⁶³.

Дискурс “єврейської революції” циркулював і серед регіональної бюрократії Правобережної України. Найбільш інтенсивно “єврейська загроза” конструювалася в період піднесення громадського життя Російської імперії в 1912–1914 рр. Напередодні виборчої кампанії до Четвертої Думи 1912 р. губернатори надсилали доповіді про політичні настрої громадськості Департаменту поліції (копії доповідей надходили генерал-губернатору). У січні 1912 р. київський губернатор схарактеризував євреїв як солідарну спільноту, представники котрої плекали опозиційні настрої й були рушійною

силою революційних партій. Особливу загрозу для правопорядку, за словами губернатора, являла собою єврейська молодь, що читала ліву пресу й тасмно перебувала в лавах Бунду⁶⁴. У наступному донесенні губернатора, зробленому в лютому 1912 р., було повідомлено, що єврейське населення почало обговорювати майбутні вибори до Четвертої Думи й виказувало сподівання, що нова Дума не буде проурядовою⁶⁵. Аналогічно оцінював настрої єврейського населення й волинський губернатор у вересні 1912 р., під час виборчої кампанії до Четвертої Думи. Він повідомляв, що євреї були соціальною базою революційних партій і читачами лівої преси. Причому її розповсюдження, за словами губернатора, заміняло собою проведення передвиборчої агітації серед євреїв⁶⁶.

Адміністративні практики, спрямовані на протидію діяльності єврейських партій, полягали в спостереженні за партійцями й арештах членів партійних комітетів. Арешти членів Бунду відбувалися одночасно з розбудовою партійної структури на Правобережжі в роки Першої російської революції (1905–1907 рр.). У січні 1905 р. київські жандарми на конспіративній квартирі заарештували членів Київського комітету Бунду⁶⁷. Найбільш успішною для спецслужб була поліцейна операція, здійснена в липні 1906 р. Того часу група бундівців мала намір влаштувати зібрання поза містом, на лівому березі Дніпра поблизу Києва, щоб залишитися непоміченою поліцією. Проте партійці були викриті: на річковій станції та при переправі на човнах було затримано майже п'ятдесят активістів⁶⁸.

Період пореволюційної реакції (1907–1911 рр.) позначився падінням громадської активності та проведенням поліцейних операцій з арештів партійців, котрі продовжували пропагандистську діяльність у цей час, а також профспілкових лідерів, що в революційні роки розбудовували профспілки єврейських ремісників. Зусилля місцевої адміністрації були спрямовані на покарання політичних злочинців у вигляді адміністративного заслання. Справи проти активістів політичних партій і профспілок, проваджені жандармськими управліннями, порушувалися в адміністративному, а не в карному порядку. Адже карні справи вимагали тривалого часу на досудове слідство й судовий процес, що падав би розголосу діям політичної поліції. Адміністративні справи проходилися впродовж декількох місяців у порядку, як це називалося, “листування” губернатора, генерал-губернатора й міністра

внутрішніх справ. Покаранням було заслання на термін до п'яти років. Але воно, як визнавали самі поліціанти, не спричиняло виправлення покараних. Після повернення із заслання вони, як правило, поновлювали активність у лавах революційних партій⁶⁹.

Волинське губернське жандармське управління провело кампанію з ліквідації партійних осередків і профспілок, активістів котрих карала губернська влада. Протягом жовтня 1907 – березня 1908 рр. жандарми заарештували декількох бундівських активістів: по одному в Черкасах (справу щодо нього проводили волинські жандарми, оскільки раніше він діяв у Житомирі), Житомирі, селі Кам'яний Брід (де розташовувався фаянсовий завод) і містечку Волочиск на австро-російському кордоні. Покаранням бундівців було адміністративне заслання – або в губернії “смуги осілости” за межами Південно-Західного краю, або в губернії європейської частини Росії за межами “смуги осілости” – на термін від трьох до п'яти років⁷⁰. Окрім членів Бунду, переслідуванню зазнали місцеві соціал-сіоністи. Так, у січні 1908 р. в Рівному волинські жандарми заарештували активіста ССРП, котрого було покарано на п'ятирічне заслання у віддалені губернії європейської частини Росії⁷¹.

У березні 1908 р. волинські жандарми викрили в Ковелі профспілку прикажчиків, котру контролювали місцеві бундівці. Профспілка діяла впродовж року і проводила зібрання в міській синагозі. Покаранням для чотирьох засновників профспілки стало заслання у віддалені губернії європейської частини Росії на три роки⁷². У червні 1908 р. волинські жандарми викрили профспілку кравців у Луцьку, що контролювали місцеві есери й бундівці. Профспілка влаштувала страйки для підвищення зарплатні та скорочення робочого дня для ремісників. Одинадцять керівників профспілки було заслано до віддалених губерній європейської частини Росії на п'ять років⁷³.

У період нового політичного піднесення (1911–1914 рр.) поліція відповіла на активізацію революційного й профспілкового руху репресіями. Об'єктом переслідування став Київський комітет Бунду. Діяльність конспіративної організації в Києві унеможлиблювалася протидією з боку політичної поліції. Тому активістам Бунду доводилося проводити таємні зібрання в околицях Києва. Два такі зібрання, викриті поліцією, відбулися в липні 1912 р. й серпні 1913 р. в Микольській слобідці, на лівому березі Дніпра у Чернігівській губернії. Обидва викриття були наслідком операцій,

спланованих Київським охоронним відділенням і проведених Київським і Чернігівським жандармськими губернськими управліннями, а також повітовою поліцією Чернігівської губернії⁷⁴.

Політична поліція протидіяла також єврейським профспілкам. У Житомирі 1913 р. було засновано профспілку підмайстрів столярних майстерень. У червні 1914 р. профспілка влаштувала одноденний страйк підмайстрів, вимагаючи підвищення зарплатні на 10-15% і впровадження дев'ятигодинного робочого дня. Оскільки не всі робітники погодилися приєднатися до страйку, керівництво профспілки, т. зв. “комісія”, застосовувала насильство й підкуп, щоб змусити всіх підмайстрів протестувати. Покаранням для п'яти членів профспілкової “комісії” й типографського наборщика (мовою офіційних документів – “інтелігента”), котрий був ініціатором страйку, стало заслання до Сибіру⁷⁵.

Суворість цього покарання зумовило проведення політичною поліцією кампанії з викриття профспілок як форми напівлегальної діяльності революційних партій. Ця кампанія проводилася відповідно до циркуляру Департаменту поліції від 19 травня 1912 р. про агентурне спостереження за партійною роботою серед робітників⁷⁶.

Таким чином, із 1905 р. в Російській імперії конструювалися проекти масового націотворення, що полягали в трансляції модерних дискурсів від національних еліт до народних мас. Єврейська національна еліта організувалася впродовж 1903–1905 рр. для боротьби із самодержавним режимом, котрий підтримував чинність “виключного законодавства” й не убезпечив свої підданих-євреїв від погромів. Єврейський проект був союзником російського “визвольного руху” й супротивником російського проекту, одним із агентів якого виступала бюрократія. Практиками єврейського націотворення стали “націоналізація” мови їдиш і діяльність національних партій і профспілок. Однак єврейському проекту через розвиток процесів секуляризації єврейського населення не була притаманна “націоналізація” юдаїзму як практика націотворення. Його керівною стратегією стала побудова нації за “секулярною республіканською” моделлю.

Бюрократична протидія єврейському проекту на Правобережній Україні полягала в здійсненні дискурсивних і адміністративних практик. Дискурсивні практики було спрямовано на конструювання “єврейської

загрози” шляхом циркуляції дискурсів “світової єврейської змови” та “єврейської революції”. Політична поліція займалася ліквідацією партійних організацій і проводила слідство проти єврейських політиків. Губернатори призначали заарештованим політикам адміністративні покарання, що затверджував міністр внутрішніх справ.

Постійний характер здійснення практик єврейського націотворення, незважаючи на протидію з боку адміністративно-поліцейного апарату, свідчив про ефективність єврейського проекту й, відповідно, неефективність імперської політики щодо єврейського націотворення. Отже, російській владі через неспроможність протидіяти єврейському проекту доводилося вдаватися до інших способів боротьби з “єврейською загрозою”: 1) сприяти єврейським програмам; 2) посилювати правові обмеження; 3) фабрикувати “справу Бейліса”.

Перспективними напрямками подальших наукових досліджень національного питання на Правобережній Україні є, по-перше, здійснення характеристики інших національних проектів: російського, українського й польського; по-друге, комплексне вивчення відносин національних проектів і національної політики Російської імперії в регіоні.

¹ Шипилов А. В. “Свои”, “чужие” и другие. Москва, 2008. 568 с.

² Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ, 2001. 272 с.

³ Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. 1996. № 11. С. 74–87; № 12. С. 53–65; Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). Санкт-Петербург, 2000. 260 с.; Миллер А. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. Москва, 2006. 248 с.

⁴ Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Київ, 2009. С. 107–206.

⁵ Попова Н. О. Участь інтелігенції у реалізації українського національного проекту в 50–70-х рр. XIX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2007. С. 5.

⁶ Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. Київ, 1999. С. 47.

⁷ Фуко М. Археологія знання. Київ, 2004. С. 50–63.

⁸ Делёз Ж. Новый архивариус / Фуко. Москва, 1998. С. 27–34.

⁹ Ревзина О. Г. Дискурс и дискурсивные формации // Критика и семиотика. 2005. Вып. 8. С. 68.

¹⁰ Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ, 2010. С. 27.

- ¹¹ Бурдые П. Практический смысл. Санкт-Петербург, 2001. С. 101–128.
- ¹² Ting H. Social Constructions of Nation – A Theoretical Exploration // *Nationalism and Ethnic Politics*. 2008. V. XIV. № 3. P. 461–464.
- ¹³ Ibid. P. 469.
- ¹⁴ Дериди Ж. Сила та значення / Письмо та відмінність. Київ, 2004. С. 23.
- ¹⁵ Отчёт Киевского отделения Общества по распространению просвещения между евреями в России. За 1904, 1905 и 1906 гг. Київ, 1907. С. 7.
- ¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 276 (Південно-західне районне охоронне відділення). Оп. 1. Спр. 361. Арк. 7 зв. –9.
- ¹⁷ Дубнов С. М. Уроки страшных дней / Письма о старом и новом еврействе (1897–1907). Санкт-Петербург, 1907. С. 298–300.
- ¹⁸ Так говорил Жаботинский. Из протоколов съезда Союза для достижения полноправия еврейского народа в России [публ. Х. Фирина] // *Вестник еврейского университета в Москве*. 1993. № 4. С. 183.
- ¹⁹ Дубнов С. М. Нация настоящего и нация будущего / Письма о старом и новом еврействе. С. 181–182.
- ²⁰ ЦДІАК України. Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління). Оп. 1. Спр. 2962. Арк. 4.
- ²¹ Дубнов С. М. Раздробленная и объединённая национальная партия / Письма о старом и новом еврействе. С. 239–241.
- ²² Слизберг Г. Б. Дела минувших дней. Записки русского еврея. Т. II. Париж, 1933. С. 301–302.
- ²³ Отчёт Киевского отделения Общества по распространению просвещения между евреями в России. С. 7; Кельнер Ст. “Союз для достижения полноправия еврейского народа в России” и еврейское национальное представительство в Государственной Думе // *Вестник еврейского университета в Москве*. 1997. № 3. С. 28–29.
- ²⁴ Дубнов С. М. Теория еврейского национализма / Письма о старом и новом еврействе. С. 1–52; Дубнов С. М. Автономизм, как основа национальной программы / Письма о старом и новом еврействе. С. 74–112.
- ²⁵ Бунд “национализируется”... Обсуждение проекта национально-культурной автономии в 1903 году [публ., вступ. ст. и коммент. И. С. Розенталя] / *Архив еврейской истории*. 2006. Т. III. С. 274–313; Второй съезд РСДРП. Июль-август 1903 года. Протоколы. Москва, 1959. С. 455–456, 715–717; Центральний державний архів громадських об’єднань України. Ф. 41 (Єврейські політичні партії і організації). Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.
- ²⁶ Гольдштейн Й. Сионистское движение в России / *История сионистского движения*. 1881–1914. Тель-Авив, 2006. Ч. 6. С. 133–134.
- ²⁷ Циркуляр о сионизме и еврейском национальном движении (1903 г.) // *Еврейская старина*. 1914. Вып. 3–4. С. 412–414.

- ²⁸ ЦДІАК України. Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління). Оп. 1. Спр. 2444. Арк. 18–19.
- ²⁹ Залевский К. Национальные партии в России / Общественное движение в России в начале XX века / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова. Кн. 5. Т. 3. Санкт-Петербург, 1914. С. 334–342.
- ³⁰ Державний архів Російської федерації (далі – ДАРФ). Ф. 102 (Департамент поліції). Особливий відділ. Оп. 234. Спр. 7 ч. 31. Арк. 4; ДАРФ. Ф. 102 (Департамент поліції). Особливий відділ. Оп. 234. Спр. 7 ч. 36. Арк. 1–1 зв.
- ³¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 66 (Луцицький Іван Васильович). № 466. Арк. 1; ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 658. Спр. 95. Ч. V. Арк. 23.
- ³² Будилович А. С. Может ли Россия отдать инородцам свои окраины? Санкт-Петербург, 1907. С. 11–12; Слокум Дж. Кто и когда были “инородцами”? Эволюция категории “чужие” в Российской империи / Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология / Под ред. М. Долбилова. Москва, 2005. С. 502–503.
- ³³ Див.: Podbolotov S. “True-Russians” against the Jews: Right-Wing Anti-Semitism in the last years of the Russian Empire, 1905–1917 // *Ab Imperio*. 2001. № 3. P. 191–220.
- ³⁴ Див.: Avrutin E. M. Racial Categories and the Politics of (Jewish) Difference in Late Imperial Russia // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2007. V. 8. № 1. P. 13–40.
- ³⁵ Всеподданнейший отчёт о произведённом сенатором Турау исследовании причин беспорядков, бывших в гор. Киеве / Материалы по истории русской контрреволюции. Санкт-Петербург, 1908. Т. I. Погромы по официальным документам. С. 257–259; Мазепинская опасность // *Киевлянин*. 1914. № 60 (1 марта). С. 1.
- ³⁶ Див.: Гаухман М. В. Єврейські погроми на Правобережній Україні в жовтні 1905 р. (за матеріалами київської преси) // *Історичні записки: збірник наукових праць*. Луганськ, 2010. Вип. 28. С. 25–31; Гаухман М. В. “Справа Бейліса” (1911–1913 рр.): версії та історіографія // *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2009. Вип. 27. С. 53–60.
- ³⁷ Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1872. Т. VII. Вып. I. С. 22.
- ³⁸ Дубнов С. М. О национальном воспитании / *Письма о старом и новом еврействе*. С. 122–125.
- ³⁹ Авинери Ш. Происхождение сионизма. Основные направления в еврейской политической мысли. Москва–Иерусалим, 2004. С. 159–163.
- ⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 317 (Прокурор Київської судової палати). Оп. 1. Спр. 5120. Арк. 2–21.
- ⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 860. Спр. 256. Арк. 94.

- ⁴² Бен-Сассон Х. Г. Средние века / Очерки по истории еврейского народа / Под ред. Ш. Эттингера. Тель-Авив, 1972. С. 326.
- ⁴³ Спиридович А. Записки жандарма. Харьков, 1928. С. 138.
- ⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління). Оп. 1. Спр. 2962. Арк. 6 зв.
- ⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління). Оп. 4. Спр. 168. Арк. 52–52 зв.
- ⁴⁶ ДАРФ. Ф. 102 (Департамент поліції). Особливий відділ. Оп. 234. Спр. 7 ч. 31. Арк. 4; ДАРФ (Департамент поліції). Ф. 102. Особливий відділ. Оп. 234. Спр. 7 ч. 36. Арк. 1.
- ⁴⁷ ДАРФ. Ф. 102 (Департамент поліції). Особливий відділ. Оп. 234. Спр. 7 ч. 31. Арк. 1–2.
- ⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління). Оп. 1. Спр. 2962. Арк. 4 зв.
- ⁴⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XXXIX. Отделение первое. 1864. Санкт-Петербург, 1867. № 40656.
- ⁵⁰ Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века). Москва, 2001. С. 166–167.
- ⁵¹ Записка С. Е. Крыжановского Н. В. Плеве. [11.01.1909 г.] / Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX века). Санкт-Петербург, 1998. С. 197.
- ⁵² ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 642. Спр. 497. Арк. 16 зв. –18.
- ⁵³ ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 639. Спр. 819. Арк. 6–11.
- ⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 858. Спр. 140. Арк. 5–27; ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 861. Спр. 24. Арк. 10–14.
- ⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 301 (Жандармські установи Подільської губернії). Оп. 1. Спр. 1237. Арк. 192–193 зв.; ЦДІАК України. Ф. 1335 (Волинське губернське жандармське управління). Оп. 1. Спр. 974. Арк. 327–331.
- ⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 275 (Київське охоронне відділення). Оп. 2. Спр. 11. Ч. I. Арк. 432–454.
- ⁵⁷ Перегудова З. И. Политический сыск в России (1880–1917). Москва, 2000. С. 129–130.
- ⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 861. Спр. 259. Ч. I. Арк. 17–209.
- ⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 275 (Київське охоронне відділення). Оп. 1. Спр. 2656. Арк. 4; ЦДІАК України. Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління). Оп. 1. Спр. 3152. Арк. 117.
- ⁶⁰ ЦДІАК України. Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління). Оп. 4. Спр. 19. Арк. 24–382.

- ⁶¹ Из документов по еврейскому вопросу, 1904–1905 гг. [публ., вступ. ст. и примеч. В. Л. Степанова] / Российский архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.: Альманах. Москва, 2005. Т. XIV. С. 647.
- ⁶² Спиридович А. И. Охрана и антисемитизм в дореволюционной России [публ. Дж. Дейли] // Вопросы истории. 2003. № 8. С. 32.
- ⁶³ Из истории борьбы с революцией в 1905 г. [публ. Г. Верещагина] // Красный архив. 1929. Т. 1. С. 229.
- ⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 861. Спр. 259. Ч. I. Арк. 24–24 зв.
- ⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 861. Спр. 259. Ч. I. Арк. 34 зв.
- ⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 861. Спр. 259. Ч. I. Арк. 158–158 зв.
- ⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління). Оп. 1. Спр. 1166. Арк. 96.
- ⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 275 (Київське охоронне відділення). Оп. 1. Спр. 1096. Арк. 1–2.
- ⁶⁹ Джунковский В. Ф. Воспоминания: в 2 тт. / Под общ. ред. А. Л. Паниной; предисл. и примеч. И. М. Пушкаревой и З. И. Перегудовой. Москва, 1997. Т. 2. С. 290.
- ⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 858. Спр. 140. Арк. 5–27.
- ⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 858. Спр. 140. Арк. 11–12 зв.
- ⁷² ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 858. Спр. 140. Арк. 29–30.
- ⁷³ ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 858. Спр. 140. Арк. 62–63 зв.
- ⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 275 (Київське охоронне відділення). Оп. 1. Спр. 2656. Арк. 4; ЦДІАК України. Ф. 1439 (Чернігівське губернське жандармське управління). Оп. 1. Спр. 1380. Арк. 15; ЦДІАК України. Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління). Оп. 1. Спр. 3152. Арк. 117; ЦДІАК України. Ф. 1439 (Чернігівське губернське жандармське управління). Оп. 1. Спр. 1478. Арк. 18–19.
- ⁷⁵ Державний архів Житомирської області. Ф. 70 (Канцелярія волинського губернатора). Оп. 1. Спр. 908. Арк. 1–3 зв.
- ⁷⁶ Циркулярное письмо Департамента полиции начальникам районных охранных отделений и охранных отделений о необходимости агентурного освещения рабочей среды. [19 мая 1912 г.] / Агентурная работа политической полиции Российской империи. Сборник документов. 1880–1917 / Сост. Е. И. Щербакова; под ред. Г. А. Бордюгова. Москва–Санкт-Петербург, 2006. С. 257–258.

Abstract

The First Russian Revolution (1905–1907) was the Russian “Spring of Nations”, when mass nation-making projects were being out into action. Right-bank Ukraine was one of the regions of Russian Empire where different competing national projects – Russian, Ukrainian, Jewish and Polish – were being realized simultaneously. The object of our study work is the degree of (in)effectiveness of the Jewish project and Russian national politics in regard to the Jewish nation-making process during the First Russian Revolution and post-revolution period on the materials of Right-bank Ukraine. The Jewish Project was realized through the following nation-making practices: 1) dissemination of Yiddish as a national language; 2) submission of secularization among Jews; 3) creating Jewish national social-democratic parties and Jewish trade-unions. The Russian bureaucracy, an agent of Russian project, obstructed non-Russian national projects, especially the Jewish project. Rhw bureaucracy created the “Jewish threat” and fought against the Jewish project tooth and nail. However, this was the only action they took against against Jewish-only national social-democratic parties and Jewish trade-unions, which were being constantly recreated. Thus we conclude that the Jewish Project was effectiveness and imperial politics toward the Jewish nation-making process were ineffective.